

Віктор КАПУСТИНСЬКИЙ,
керівник апарату
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
головний науковий співробітник
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук

ДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ ТА ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Вивчення питання історіографії функцій судової влади ускладнюється його специфічною проблематикою. З одного боку, історія розвитку цього приватнонаукового питання є складовою наукових праць та думок щодо судової влади загалом і може розглядатися у широкому значенні, з іншого – питання безпосередньо функцій судової влади у суспільстві та державі розглядалось науковцями у значно вузькому контексті. Також можна розглядати розвиток наукових поглядів на цю проблему в кожній окремій країні як автентичний та самодостатній елемент концепції.

Дотримуючись формаційного підходу до типології держав та періодизації в його основі, а також беручи до уваги спадкоємність наукових поглядів та їх взаємний розвиток у світових масштабах, маю на меті розглянути основні віхи поступу наукових поглядів та концепцій щодо окремого питання – функціонального призначення суду (у ранні періоди) та судової влади у суспільстві та державі. Актуальність теми обумовлюється тим, що початкові звернення філософів до вивчення цього питання простежуються ще до початку нової ери і досі тривають.

Перші уявлення про функціональне призначення суду викладено мислителями та юристами періоду давніх держав, зокрема у працях філософів Стародавньої Греції. В одному з діалогів Платона (428–348 рр. до н.е.) – «Держава» – розглянуто державу як зовнішнє вираження ідеї справедливості. Зазначається, що достатньо дати державному устрою перший пош-

товх, і він рухатиметься сам, набираючи сили, як колесо¹. Платон розглянув та описав 4 чесноти ідеальної держави: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість².

Послідовником цієї концепції був Арістотель (384–322 рр. до н.е.), який у праці «Нікомахова етика» розглянув уже функціональне призначення суду у державі – вершити правосуддя, керуючись поняттям «справедливої рівності», що означає середину між «більше» і «менше» (більше блага і менше зла – нажива, а навпаки – збитки). Він зауважує, що у випадку тяжби звертаються до судді, адже іти до судді – це прямувати до правосуддя, оскільки суддя хоче бути втіленням правосуддя, і саме тому шукають суддю, який стоїть посередині (між сторонами), дехто навіть називає суддів посередниками, вважаючи, що знайшовши посередника, знайдуть і правосуддя. Отже, правосуддя – це середина, якщо суддя – посередник³.

Згадані погляди перейняли та розвинули і римські філософи, зокрема Цицерон (106–43 рр. до н.е) у трактаті «Про обов'язки»⁴, в якому він розглянув закони як регулятори справедливості, що встановлюють її істинність. «Природний закон – це розумне становище, яке відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи; забороняючи, від злочину відлякує; воно, коли цього не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм, і впливає на безчесних людей, наказуючи їм що-небудь чи забороняючи. Пропонувати повне або часткове скасування цього закону – святотатство; частково обмежувати його дію не дозволено; скасувати його повністю неможливо, і ми ані постановою сенату, ані рішенням народу звільнитися від цього закону не можемо». Цей «істинний закон» – один і той самий завжди і всюди, і «на всі народи і на всі часи буде поширюватися один вічний і незмінний закон; при цьому він буде спільним наставником і повелителем всіх людей як бог, творець, суддя, автор закону»⁵. Цицерон не персоніфікує суд і суддів, а розглядає їх у значенні втілення закону, якими вони керуються під час здійснення правосуддя.

Дещо інший погляд на суд як інституцію здійснення правосуддя простежується у пізніших працях, трактатах, поглядах. Надзвичайного значення в цьому контексті набувають тексти Біблії не лише як священної книги християн, а і як пам'ятки, в якій зафіксовані та проаналізовані історичні події I–II

¹ Див.: Платон. Государство. Книга четвертая. Греческий текст (проект «Perseus») / Пер. А.Н. Егунова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/plato/01/resp4.htm>

² Див.: Платон. Менон / Пер. С.А. Ошерова. – Собр. соч. в 4 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990–1994 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psylib.ukrweb.net/books/plato01/17menon.htm>; Платон. Государство. Книга четвертая. Греческий текст (проект «Perseus») / Пер. А.Н. Егунова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/plato/01/resp4.htm>

³ Див.: Арістотель. Нікомахова етика / Пер. В. Ставнюка. – К.: Аквапон-Плюс, 2002. – Кн. 5.

⁴ Див.: Цицерон М.Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Пер. В.О. Горенштейна; под ред. М.Е. Грабарь-Пассек, С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1974. – 248 с.

⁵ Див.: Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

століття н.е. На це у своїх працях звертав увагу О. Опарін, який здійснив глибоке дослідження суду, судочинства та судового процесу в періоди, описані у Новому Завіті¹.

У наступних періодах із зростанням ролі церкви в державах та суспільстві в цілому концепції судочинства та здійснення правосуддя були переобтяжені високими матеріями: вища справедливість, Божа милість тощо, що відображено у працях Аврелія Августина (354–430 рр.)². Джерело зла, на переконання цього філософа, містилося в свободі волі людини, яка була відмінною від Божої волі. Політична та соціальна складові діяльності держави мають слугувати реалізації волі Божої.

Наступним витком розвитку концепції судочинства є ідеї, розроблені у період Середньовіччя. Початковою точкою відліку в цей період можна вважати праці Фоми Аквінського (1225–1274 рр.), послідовника думок Арістотеля та Августина, що зазнавали значного впливу попередніх періодів розвитку державності, але мали на меті пристосування офіційної церковної ідеології та філософії побудови суспільства до реалій Середньовіччя та нових державних процесів. Право відповідно до його вчення – це дія справедливості, яку він поділяв на 2 види: розподільну і порівняльну, а тому і обстоював існування 2 видів права: природного і позитивного. Зрозуміло, що такі концепції не могли дати повне відображення та обґрунтувати процеси еволюції державного устрою і судових органів.

Розвиток держав і суспільства вимагав докорінного перегляду постулатів попередників, і неабияка роль у цьому процесі належала Марсілію Падуанському (близько 1270 р.), який позиціонував себе як послідовника Арістотеля, водночас обстоюючи значно ширші та вільніші погляди на державу в цілому та судочинство зокрема. У своїй праці «Захисник миру» (близько 1324–1326 рр.) він покладає на церкву відповідальність за недоліки та проблеми державного устрою і обґрунтовує необхідність її відсторонення від усіх сфер державного управління, зокрема судочинства. Виконавчі функції в державно-правовій концепції, на переконання Падуанського, повинен виконувати уряд на чолі з правителем, який обирається народом і йому підзвітний. Головне завдання правителя – впроваджувати в практику те, що вважає за необхідне народ-законодавець³. Функцію здійснення правосуддя у цій концепції Марсілія Падуанського також віднесено до основних функцій правителя: він повинен судити, здійснювати свою владу і контролювати виконання своїх рішень на основі закону. Якщо правитель відступає від законів або перетворюється на тирана, то народ може покарати чи скинути його.

На наступних етапах історичного розвитку держав функція здійснення правосуддя сприймалась спільно з відповідними вченнями, концепціями, теорі-

¹ Див.: Опарин А.А. Судьи, приговорившие себя. Археология Нового Завета: Монография. – Харьков: Факт, 2001. – 176 с.

² Див.: История политических и правовых учений: Краткий учебный курс / Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2012. – 704 с.

³ Див.: Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Вказ. праця.

ями інших функцій управління. Розвиток концепції судочинства в державах починається із настанням епохи Відродження. Визначальною постаттю цього періоду вважають Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.), серед праць якого чи не найбільшу цінність для розвитку концепції держави і судочинства та його призначення у суспільстві відіграла праця «Правитель» (1513 р.). Макіавеллі обґрунтовує твердження, що вмільний правитель займається наведенням порядку в державі, запобігає вчиненню злочинів посадовими та приватними особами, дає можливість ображеним звернутися до його (правителя) суду. Адже для правителя є більш ефективним замість того, щоб будувати укріплення, намагатися не викликати ненависть народу¹. Максималізм, прагматичність та об'єктивність висновків у творах Макіавеллі зумовили беззаперечне сприйняття його спадщини разом зі звинуваченнями в цинізмі. Принципами політичної теорії Макіавеллі були: принцип відносності правління, розмежування політики і моралі та принцип урахування циклічності розвитку форм державного правління. Враховуючи важливий внесок Нікколо Макіавеллі у розвиток політичної думки, його вважають основоположником політичної науки.

Ще одним представником періоду Ренесансу був французький юрист і філософ Жан Боден (1530–1596 рр.), який у праці «Шість книг про республіку» (1576 р.) виокремив та обґрунтував 5 основних ознак суверенітету влади (держави):

- 1) створення законів, адресованих всім підданим та інституціям держави;
- 2) вирішення питань війни і миру;
- 3) призначення посадових осіб;
- 4) виконання функцій вищого суду, останньої судової інстанції;
- 5) помилування.

Таким чином, виконання функцій суду було обґрунтовано Жаном Боденом як однієї з основних ознак суверенітету держави та влади у ній. Теорія суверенітету Жана Бодена стала основою подальших теоретичних розробок в історії держави і права Нового і Новітнього часів.

Продовжив наукову розробку зазначених концепцій нідерландський юрист і державний діяч Гуго Гроцій (1583–1645 рр.), який обґрунтовував справедливість як невід'ємний елемент договірної концепції, що дістає вияв у формуванні держави та «внутрішньодержавного права (законів)» на основі суспільного договору. Тож суд і судові органи, за його концепцією, наділені повноваженнями вершити правосуддя та встановлювати справедливість за згодою суспільної більшості, а закон може застосовуватися лише тоді, коли забезпечено «повну можливість звернення до правосуддя». Лише суди могли стягувати збитки та карати.

На окрему увагу заслуговують погляди голландського мислителя-гуманіста Барухи (Бенедикта) Спінози (1632–1677 рр.), який ототожнював суверенітет суспільства і держави, поєднуючи його у понятті верховної влади, якій були

¹ Див.: *Макиавелли Н.* Государь [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ilprincipe.ru/>

притаманні всі ознаки, розроблені у працях Жана Бодена¹. За твердженням Спінози, метою держави в кінцевому підсумку є свобода, і тому найбільш природною формою існування держави він вважав демократію (владу народу). Поняття правосуддя Спіноза розкривав як воздаяння кожному того, що йому слідує за цивільним правом, бо в громадянському суспільстві припиняється стан, коли кожний був сам собі суддею, а рівність і свобода забезпечуються підкоренням початковому рішення, ухваленому більшою кількістю голосів.

Продовження еволюції ідей справедливості, правосуддя та суду я віднайшов у працях англійського філософа-матеріаліста Томаса Гоббса (1588–1679 рр.). Зокрема, у главі XVIII «Про права суверенів у державах, створених актом про заснування» твору «Левіафан» розробляються та обґрунтовуються погляди на співвідношення верховної влади у державі (суверена) та суспільства крізь призму судочинства. У пункті 5 йдеться про те, що будь-який суверен не може бути покараний своїм підданим, адже останній також відповідає за дії свого суверена. У пункті 6 обґрунтовується, що суверен є суддею у питаннях миру і захисту своїх підданих, тобто може вжити усіх заходів, необхідних для забезпечення миру, і визначати обставини та думки, які слід враховувати у цьому контексті; він може звертатися до народу; приймати рішення щодо осіб, які вивчають зміст книг перед їх опублікуванням та поширенням. При цьому критерієм для прийняття зазначених рішень Томас Гоббс визначає істину. Він вважав, що державна влада стоїть вище законів та не підлягає контролю.

У галузі права Гоббс обґрунтував конкретні вимоги: рівний для всіх суд присяжних; співрозмірність злочину і покарання; гарантію права на захист.

За Гоббсом, суверену належать усі види влади, судова влада і право вирішення спорів як складова частина верховної влади у державі. Судова влада суверена виявляється у так званому «праві юрисдикції», тобто праві розглядати та приймати рішення в усіх спорах, які стосуються природних чи цивільних законів або фактів (тобто з будь-яких спорів)².

Значний внесок у розвиток концепції судочинства зробив Джон Локк (1632–1704 рр.), зокрема своєю працею «Два трактати про правління» (1689 р.). Аналізуючи Біблію, він обґрунтовував, що коли Бог «ставив» суддів, він жодним чином не мав на увазі, що вони були обрані народом, а отримали свою владу від правителя, і її основою є примат батьківської влади³. Пізніше люди передали владу цареві, який зробив себе суддею над собою. На переконання Джона Локка, держава – це сукупність людей, об'єднаних під захистом ними встановлених законів, які створили судову інстанцію, уповноважену врегульовувати конфлікти між ними та карати злочинців. Закон Локк розглядав як перші ознаки державотворення. Виконавча влада, як стверджував філо-

¹ Див.: Спіноза Б. Избранные произведения: В 2 т. / Ред. В. Покровская. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 619 с.

² Див.: Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

³ Див.: Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – Т. 3 / Пер. А.Н. Савина. – М.: Мысль, 1988. – С. 260.

соф, повинна належати королю (цареві), який має опікуватись утвердженням законів, призначати міністрів, посадовців та суддів. З метою уникнення узурпації влади Джон Локк визначив ієрархію видів влади та принципи їх взаємодії. На першому місці він бачив законодавчу владу, а інші види влади повинні були їй підкорятись, хоча і мали на неї значний вплив. Судову владу Локк окремо не виділяв – за його вченням, вона поглиналась виконавчою владою. Право судити, на його думку, належало володільцю верховної влади, тобто народові, суверенові. Жоден філософ не мав більшого впливу на розвиток правової думки в XVII столітті, вчення Локка і зараз продовжує відігравати суттєву роль у розвитку ідей правової держави і поділу влади.

Таким чином, завдяки працям Жана Бодена, Гуго Гроція, Барухи (Бенедикта) Спінози, Томаса Гоббса, Джона Локка було обґрунтовано концепцію судочинства, його призначення у суспільстві і державі як невід'ємної частини влади. Зазначені здобутки правової думки сприяли розвиткові ідей у наступний період – епоху Просвітництва.

Видатним представником цієї епохи став відомий французький правник Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.), який науковими методами обґрунтував поділ державної влади у правовій державі на законодавчу, виконавчу та судову гілки. При цьому судову гілку влади (верховний суд країни) Монтеск'є виокремлював вже на ранніх етапах розвитку державності. Так, у главі 18 «Про судову владу в римській державі» трактату «Про дух законів» Монтеск'є детально описав механізм судової влади, яка належала народу, сенату, державним чиновникам та суддям. Наслідуючи наукові погляди Локка, Монтеск'є поділяє владу на законодавчу, виконавчу і судову. Силою судової влади, яка забезпечує здійснення законів, караються злочинці і вирішуються спори між приватними особами. Зрозуміло, що фактичне формування судових органів у самостійну гілку влади відбулося у значно пізніші періоди державотворення, однак Монтеск'є як ідеаліст у питаннях побудови державних механізмів описував її функціонування ще з часів Стародавнього Риму¹.

Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.) виклав свою політичну теорію та погляди на судовий устрій в державі у праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.)². Руссо обґрунтував 4 види законів: політичні, громадянські, кримінальні та звичаї і суспільна думка. На думку мислителя, суверен стоїть вище суддів і закону. Водночас суверенітет невідчужуваний та неподільний. Разом з тим законодавча, виконавча та судова влада, які нерідко сприймаються як частини суверена, насправді йому підпорядковані і завжди передбачають гегемонію влади суверена.

Можна стверджувати, що Руссо не поділяв концепцію Монтеск'є щодо поділу державної влади на три гілки. Однак мислитель визнавав необхідність

¹ Див.: Монтеск'є Ш.-Л. Избранные произведения / Ред. И. Щербина. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 799 с.

² Див.: Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір, або Принципи політичного права / Пер. О. Хома. – К.: Port-Royal, 2001. – 349 с.

поділу державних функцій та органів у межах напрямів законодавчої, виконавчої або судової діяльності.

Даючи визначення закону, Жан-Жак Руссо писав, що будь-який закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це – взагалі не закон. На його переконання, для того, щоб уникнути беззаконня, слід розмежовувати компетенцію законодавчих і виконавчих органів.

Судовій владі Руссо приділяє значно менше уваги і звертається до аналізу її призначення у межах функції реалізації законодавства, обстоюючи при цьому твердження про необхідність забезпечення її самостійності щодо законодавчої та виконавчої влади.

Тож у працях Жан-Жака Руссо обґрунтовуються погляди на становлення верховної влади через суспільний договір та відображається динаміка тогочасних суспільних процесів. Саме тому основи його договірної теорії та ідеї інших філософів епохи Просвітництва набули широкого використання у «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.) – визначній пам'ятці Великої французької революції. У ст. 3 Декларації проголошується: «Джерело всього суверенітету бере свій початок у нації; жодна особа не може здійснювати владу, яка прямо не впливає з нього».

Узагальнив згадані вище погляди італійський філософ Чезаре Беккарія (1738–1794 рр.) у творі «Про злочини і покарання» (1764 р.). Описуючи злочини за видами, Беккарія виділяв такі, що полягають у порушенні громадського та особистого спокою громадян. Особливо тяжкими він вважав першу категорію злочинів. Авторству Беккарія належить також концепція поєднання 2 протилежних теорій злочину та покарання:

- покарання за злочин як елемент релігійної влади, що має на меті очищення від гріховності;
- покарання за злочин як елемент суспільного договору, розроблений у значно пізніший період (Гоббсом, Руссо та іншими).

Чезаре Беккарія обґрунтував право покарання, яке передали суддям громадяни як частину своєї волі, яка необхідна для підтримання суспільного порядку. Основною метою покарання Беккарія вважав перешкоджання винному вчиняти злочини у майбутньому та застереження інших від аналогічних вчинків. Ефективність покарання, за Беккарія, полягає не в жорстокості, а в невідворотності й справедливості, суворості судді в застосуванні покарання, яке повинно пом'якшуватись в міру еволюції нації. Переконливо обґрунтував Беккарія і заперечення права держави на смертну кару.

Таким чином, розвинувши теорію Монтеск'є про необхідність відмежування судової влади від інших гілок влади як основного механізму здійснення правосуддя у суспільстві на підставі законів, Беккарія також обґрунтував виконання судовою гілкою влади виховної та запобіжної функцій як невід'ємних елементів забезпечення суспільного порядку. Підсумовуючи, слід зауважити, що пропозиції Беккарія, що ґрунтувались на відході від практики Середньовіччя, були орієнтовані на передові ідеї епохи Просвітництва в контексті ідеалів гуманізму. Завдяки сприйняттю його ідей законодавство Європи почало переходити до історичних реформ, передусім право почали

кодифікувати, а судді повинні були дотримуватись певних меж у покараннях, встановлених законодавством. Основні положення, розвинуті Беккарія, стали підґрунтям сучасних кримінологічних теорій і дістають вияв у кримінальних кодексах багатьох країн.

Таким чином, розвиток концепцій судової влади та функціонального призначення судових органів у працях згаданих мислителів, філософів та юристів передових держав Європи поступово набув чіткіше окреслених принципів та формулювань, які відповідали тогочасним вимогам розвитку суспільних відносин і стрімко набули конкретизації у відповідних кодифікованих актах. Сподівання тогочасних правників і філософів на те, що лише шляхом освіти і гуманізму встановлюється порядок, де держава захищає інтереси всіх громадян на основі судової влади, стали предметом дослідження багатьох наступних поколінь науковців та практиків.

КАПУСТИНСЬКИЙ В. До питання періодизації досліджень судових органів та їх функціонального призначення.

У статті розглянуто праці видатних філософів та правників, що стосуються призначення суду та судової влади в суспільстві та державі. Проаналізовано їх поступовий розвиток. Окрему увагу приділено ролі церкви у розвитку концепції судочинства. Досліджено вплив проаналізованих праць на розвиток держав та якісні зміни функціонального призначення судових органів.

Ключові слова: судочинство, держава, правосуддя, влада, концепція, покарання.

КАПУСТИНСКИЙ В. К вопросу периодизации исследований судебных органов и их функционального назначения.

В статье рассмотрены труды выдающихся философов и юристов, касающиеся предназначения суда и судебной власти в обществе и государстве. Проанализировано их постепенное развитие. Особое внимание уделено роли церкви в развитии концепции судопроизводства. Исследовано влияние проанализированных работ на развитие государств и качественные изменения функционального назначения судебных органов.

Ключевые слова: судопроизводство, государство, правосудие, власть, концепция, наказание.

KAPUSTYNSKII V. To the question of periodization research of judicial authorities and their functionality.

The article deals with works of outstanding philosophers and jurists concerning role of court and judicial power in society and state. Their gradual development was analyzed. Separate attention was paid to role of church in the development of judicial procedure concept. The impact of analyzed works on states' development and qualitative changes of functional role of judicial establishments were studied.

Key words: judicial procedure, state, justice, power, concept, punishment.